

९३
२७

अ य

१३
२१

ग्रन्थनामः-	वृत्तार (नाथर व्याख्या)	(अपूर्ण)
(व्याख्या) धर्तनामः-	नारायण भट्टः	
विषयः-	छन्दःशास्त्रम्	

225
Title: Vratatharathna kara vakya
Writer: Narayana Bhatta.
Title: Chandha shastaram.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नृत्तागणेशाय देवीपिंगलं मातरं गुहं ॥ अमानपि च मायादिकर्तृं चंदो विशारदा
 न ॥ १ ॥ श्रीभद्रामेश्वरसूरिसूनुर्नारायणस्यामनु रथ्य बुद्धिं ॥ संभेपवत्साविवृतिं सुवृत्तरत्नाकरे व्यक्त
 तयातनोति ॥ २ ॥ विशिष्टः शिष्टाचारमूलभूतस्वस्तिनंदं द्रोवदुश्चकारत्पादि वैदिकलिंगकल्पितश्रु
 तिप्रमाराकविशिष्टेष्टदेवातानमस्कारजनितनिर्विघ्नतादिस्मृतामकीर्तनपूर्वकं स्वयंप्रसन्नं यथा
 तरेरगतार्थतां सूचयन् प्रयोजनसकृत् व्यसं सामान्यतान पूर्वकविशेषजिता सुप्रवृत्तिसिद्धिर्प्राप्ता
 सामान्यतः प्रतिज्ञा नीते ॥ सुखेत्यादि श्लोकत्रयेण ॥ सुखसंतानसिद्धिर्पुनरावृत्त्याच्युतार्चितं ॥ गोरी
 विनायकोपेतं शंकरं लोकशंकरं ॥ १ ॥ वेदाप्यशैवशास्त्रजः पक्षैको भूद्विजोत्तमः ॥ तस्य पुत्रोऽस्ति
 केदारः शिवपादार्चने रतः ॥ २ ॥ तेनेदं क्रियते छंदो लक्ष्मणसंयुतं ॥ वृत्तस्त्वाकरं नाम बालानां
 सुखसिद्धये हति ॥ ३ ॥ ब्रह्माच्युताभ्यां विधातुविष्णुभ्यां मर्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वाविनायकेन ग
 र्गाधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं

२

राम

९

॥

रं महादेवं सुखसंतानसिद्धिर्पुनरावृत्त्याच्युतार्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वाविनायकेन ग
 र्गाधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं
 परंपराप्राप्तं पुनरावृत्तेन केदारेण - छंदः क्रियते इति तृतीयो केनान्वयः ॥ वेदानां अंगादीनां अ
 र्थशैवशास्त्राणि चतुर्दशामलादीनि जानात्येवं विधः पक्षैकसंज्ञो द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूततस्य पु
 त्रः केदारनाम शिवचरणारविंदपूजनतत्परोऽस्ति ॥ लक्ष्मणेणोत्तमो हारणो नमात्रावर्णन्यतरनियता
 त्मकेन छंदसालक्षणेन चतुर्धनमकथ्यनात्मना तदभिज्ञे ॥ न युक्तं लक्ष्मणेन लक्ष्मणमिति विग्र
 हः ॥ वृत्तस्त्वनानामाकरः खनिर्घटितं ॥ यद्वातेषामाकरसमूहो यत्र ॥ आकरो निबहोत्यतिस्थान श्रेष्ठे
 षु कथ्यते इति विश्वप्रकाशोक्तेः ॥ एतदेवाच्युतार्चितं यानामप्रसिद्धादंस्तत्पतिपादकत्वाद्यं दस्तस्यैति त
 तं तद्वत् ॥ बालानां छंदः शास्त्रज्ञानां सुखेनाज्योपायेन सिद्धये छंदोस्तानां च क्रियते इत्यर्थः ॥ सु
 खपरस्य प्रथमप्रयोगादेतद्व्यावर्तिहारां श्रोतृणां च सुखातिशयसूचितः ॥ यद्वा बालप्रतिपत्तेः प्र
 योजनत्वेऽपि स्वप्रयोजनत्वाभावादेतत्प्रयोजनितबालव्युत्पत्तिजनितोपरादयेनैव निष्प्रमारा स्वर्गा

तस्योपेक्षणीयताया
 दिति चेन्न

का १

2
बिलस्ये

हिसुरवपरंपरैवस्वेष्टास्वयंप्रयोजनतेनानेननिर्दिश्यते॥ ब्रह्मविष्णुगौरीविनायकैकीर्तनेनचमंगलां
तरंतदनुस्मृतिरूपंस्वचितं॥ शंकरमित्यत्रशंशब्दाव्ययत्वादिभक्त्यंतत्वाभावात्सुयौधावुप्रातिपरिव
योहितिनभवति॥ हिंसातोभ्यश्चस्त्रादिभ्योभिन्नलभ्यलभ्यतोभ्यश्चवत्सादिभ्योतिशयः स्वचितः॥ ए
वंसामान्यतोयंपकरांप्रतिसाधपूर्वाचार्योक्तिमूलकतयास्वकल्पितताशंकाजनितश्रोत्रनादरनि
राकुर्वन्प्रतियाद्यमर्थशेषतत्प्रतिजानीते॥ पिंगलादिभिराचार्यैर्पदुक्तंलौकिकंदिधा॥ मात्रावर्गवि
भेदेनछंदस्तद्विहकथ्यते॥ इतिपिंगलेनसूत्रकृत्प्रादिपदाद्राध्यकारादिभिश्चाचार्यैरवधेयवचनेप
दलौकिकंछंदोमात्रावर्गविभेदेनइदंमात्राछंदःआर्यादिइदंवर्गछंदःसामान्यादीतिभेदेनदिधादिप्र
कारमुक्तंतत्तच्छंदइहयंपेकथ्यतइत्यर्थः लौकिकशब्देनवेदवेदांगानधिकारिणामत्रैवर्गिकानामप्य
स्मिन्नयंपेधिकारइतिदर्शयति॥ वर्गग्रहणेनचमात्राछंदोगाछंदइतिकैश्चिदुक्तोद्देशाविभागः १ राम.
राकृतः॥ तादृशविभागेष्टेकाक्षराणांश्चादीनामसंग्रहापपत्तेः॥ वर्गछंदस्तेनविभागेनचगताछंद २

रा
मा

सामपिसंग्रहादितिभावः॥ अयेतुगताछंदःआर्यादिमात्राछंदोवैतालनीयाश्चिन्नाक्षरछंदस्तमान्यादीति १
तदप्यनेनयुक्तं॥ गताछंदस्तामपिमात्राछंदस्तुसंग्रहात्॥ अयंकर्तृकैस्संभावितछंदोतरप्रदोपनि २
राकरणाग्रंघंपरिगतःपरिचिनत्ति॥ षडध्यापनिबद्धस्यछंदसोस्यपरिस्पृष्टं॥ प्रमाणमपिक्लृप्तं
षट्त्रिंशदधिकशतमिति॥ परिसमंतात्साकल्येनस्पृष्टंप्रकटयथास्यात्तथाषड्विरध्यायेर्निबद्धस्यवाटि
तस्यास्यछंदसःछंदोयंपस्यवृत्तरत्नाकराव्यस्यषट्त्रिंशत्संख्याधिकंषट्त्रिंशदक्षराणामनुषुछंद
सांछंदसांश्लोकानांशतंसेयंपरिमाणंसेयं॥ अनुषुप्लोकपरिमाणमेवात्रगृह्यते॥ यंपगरानाया
लोकेतस्येवप्रसिद्धत्वात्॥ एतेनाप्यतयंपपाठेप्रयासाभावादिस्तीराभाष्यवत्सादियंपाभ्यासप्रया
सनैरपेक्षेणैवप्रसिद्धसकलछंदोत्तानसिद्ध्युत्पत्तिभिरयमेवग्रंथोभ्युसनीयइतिस्वचितं॥ इदं
नीसकलवाग्यापितेनमादीनांराणांस्तुवनलभ्यराकपनार्थमुद्दिशति॥ मरस्तजभ्रमेधोतैरेभि
दशभिरक्षरैः॥ समस्तंवाग्ययंवाप्यत्रैलोक्यमिवविष्णुनेति॥ मगरागगगरागगगरातगराज

गणमगणनगणगुरुभिर्जातेर्लघुपुक्तेरेभिर्देशभिर्गणसकगुरुलघुसुपैरभैरसमस्तं वाज्यं यं वाजाजं
 व्याप्तं अस्तीति शेषः ॥ अत्रोपमाविष्णुनात्रैलौक्यं पपाव्यासंतद्वत् ॥ अत्रस्वरोच्चारणं सौकर्यं पं
 वमुत्तरत्रापि ॥ वक्ष्यमाणस्य धारप्रस्तारक्रमोपपन्नक्रमनिर्देशकसूत्रानुरोधेनायंक्रमउक्तः ॥ सूत्राणि
 नु ॥ धीश्रीश्रीम् ॥ सर्वरासायुकागुहारावसुधासु ॥ सातेकुत् ॥ कदासज् ॥ किंवदम् ॥ नहसन ॥ गलूइति ॥
 क्रमेणगणनलभयति ॥ सर्वगुप्तोमुखं तल्लौक्यं वंतगलौसतौ ॥ मध्याधौ ज्यौत्रिलोकोधौ भवंस्य
 त्रगणास्त्रिकाइति ॥ अत्र छंदशास्त्रे अष्टौत्रिकास्त्र्यधारागणमवन्ति ॥ चतुरधाराण्यं भाभूदिति क्रि
 काइत्युक्तं ॥ परिमाणोकृष्ण ॥ तानाहसर्वेति ॥ सर्वेगवोगुरवोषस्मिन्नसौसर्वगुः ॥ नामैकदेशोनामग्रह
 णमिति न्यायेन गुशब्दो गुरुवाची ॥ एवं लशब्दो लघुर्वाची ॥ एवं सर्वशः मः मगणः ॥ मुखे आदौ अं
 तर्मध्ये लघुर्धयोस्तौ यौ यगणारगणौ ॥ अंतर्गलौ गुरुलघुपयोस्तौ क्रमेण सतौ सगणतगणौ ॥ ग
 गुरुर्मध्यमश्च ययोस्तौ क्रमेण जगणमगणौ त्रिलुत्रिलुर्नः नगणः ॥ एतेषां प्रस्तारो यथा ॥

रामः
३

मासगा मः ५५५ पः ५५५ रः ५५५ सः ॥ ५ तः ५५५ जः ॥ ५ मः ५५५ नः ॥ एतेषां क्रमनियमश्च प्रस्तारे प्रकटीम
 विष्यति ॥ अत्रापि मादीनां स्वरूपमुक्तं ॥ मन्त्रिगुरुत्रिलुचनकारोभादिगुरुः पुनरदि लघुर्धः ॥
 जोगुरुमध्यगतोरलमध्यः सौतगुरुकश्चित्तौ तलघुस्तइति ॥ अथैस्तदेवताफलस्वरूपाण्येषामुक्तानि
 ॥ मोभूमिस्त्रिगुरुः अत्रिपंदिशतियोवर्द्धितं चार्दिलोरोग्निर्मध्यलघुर्विनाशमनिलोदेशाटनं सौतग
 ॥ तोव्योमांतलघुर्धनापहरणं जोर्कोरुजं मध्यगोभश्चंद्रोपशउच्चलं मुखगुरुर्नोनाकआपुस्त्रिलइति ॥
 इदं च फलं चैकाव्यनायकस्य तत्कर्तुः पठितुं वाच्यं यथा योग्यं मुचितं वास्ते पं ॥ यत्र नायकादिप्राचीनदे
 वतादिः स्वकल्पितो वास्तवकर्तुः श्रोतृणां चेत्सादि ॥ क्वचित्तु देवतामात्रमवादि ॥ पृथ्वीजलशिखिका
 लागगनं सूर्यश्चंद्रमानाकः ॥ प्रस्तारक्रमवशातो देवाते यायथासंख्यमिति ॥ अथ पदि देवाहुषफलोग
 णः काव्यादौ कृतस्तदा तद्भापंदितीयगणः शोध्यः ॥ तत्र मगणवगणौ मित्रसंतौ ॥ मयगणो भूतो ॥
 जताबुदासीनो ॥ रसावरी चोच ॥ तदेकं ॥ मानो मित्रे भयो भूसाबुदासीनो जतो स्मृतो ॥ रसावरी नीचसं
 नी

यं

8

सौहोदावेतौ मनीषिभिरेति॥ तथा च परिमित्रगणान् मित्रगणस्तदा समृद्धादिफलं॥ मित्रगणाद्भूतग
णोजयद्विभ्रमं॥ मित्रादुदासीने सुहृत्सीता॥ मित्राद्यत्रौ वंधुपीडा॥ भूत्यान्मित्रे तु सर्वकार्यसिद्धिः॥ भू
त्याद्भूत्ये सर्ववशाः॥ भूत्यादुदासीने धननाशः॥ भूत्याद्वैरिणो शोकः॥ उदासीनान्मित्रे किंचिदेव कार्यसि
द्धिः॥ उदासीनाद्भूत्ये सर्ववशाः॥ उदासीनादुदासीनेन प्रभंनचाप्रभं॥ उदासीनाद्यत्रौ स्वजनवैरं॥ शत्रो
र्मित्रे भूयं फलं॥ शत्रोर्भूत्ये गृहिणीनाशः॥ शत्रोर्हृदासीने स्वकुलक्षयः॥ शत्रोः शत्रोः शत्रोकाव्यना
यकनाशो भवतीति गणयुगलफलं॥ तदुक्तं॥ मित्रान्मित्रादयः स्युर्वादि धनमुदयं भूयं कं वंधुपीडां भूत्या
न्मित्रादयश्चेत्तु धृतिमधिकगुणां हानि शौको च कुर्युः॥ औदास्यार्षा च मित्रादय इह कुसुखं धैर्यमोर्षास
वैरं शत्रोर्मित्रादयश्चेद्भूममधिगृहिणीनाशमाधिं विनाशमिति॥ तथा॥ मित्रान्मित्रं विधत्ते प्रचुरधन
मघो मित्रतो मे भूत्यसंतः स्तेष्वपि मित्रादुदासीनकिमपि च फलं मित्रतः शत्रुसंतः॥ बंधोः पीडा मघोऽस्या
द्विखलुनिपतं भूत्यतो मित्रसंतं सर्वकार्यं च भूत्याद्भूतगणा इह चेदायति सर्वलोके॥ १॥ भूत्याच्चेत्सा ह

५

[illegible]

धर्मवति। लघुत्वेपेक्षिते लघुकार्ये गुरावपेक्षिते गुरुकार्ये च करोतीत्यर्थः। अयं च व्यवस्थितविकल्पः
 तेनाप्यवा सवस्त्वचनेनेत्यादौ उद्गतादिपादांतस्य लघुतैवातस्याः। खुरमासयवित्रयां सुमित्यादौ च
 गुरुतैवायुक्तपरइति व्यंजनोपधानी यजिह्वा मूली यपेराणामुपलक्षणं। तथा चतनुवाग्निमवोपि
 सन्। मंदस्त्वियशम्रापरित्येयमादिषु सकारस्य जिह्वा मूली योपधानी यपध्मनी यपध्मे च दकारश
 कारयोर्गुरुत्वं सिद्धं भवति। इतरथानकारस्य पादांतत्वात् सकारस्य नाप्राप्नोति॥ जिह्वा मूली योपधानी
 ययोश्च संयोगत्वाभावादकारशकारयोर्न प्राप्नोति॥ तदुक्तं। दीर्घसंयोगपरंतपाल्लुतं व्यंजनांतमूला
 तं॥ सानुस्वारंचगुरुत्वं क्वचिदवसानेपि लघुत्वं स्यादिति। व्यंजनपरस्य गुरुत्वात् लघुत्वं तपादेपुसमात्यादिषु व्यं
 जनांतः पादोनकार्यैः। ननु संयोगे गुरु। दीर्घचेति वदता पाणिन्याचार्येण पादांतस्य दीनां गुरुसंज्ञाया
 अनुक्तत्वादेवं ध्युतैतद्विरोध इति चेत्। मैवं कुंडाहं इत्यादिषु गुरोश्च हल इत्यत्र प्रत्ययस्य ईहां च केउ
 हां च के इत्यादिषु ईजादेश्च गुरुमतो न दृश्यते। आम्प्रत्ययस्य सिध्यंस्वशास्त्रे संयोगपरदीर्घयोर्गुरु

राम०
६

५३

दासो धनविगममपो मृत्युतः शत्रुसंसः शोकं कुर्यादुदासाद्य दिभयति तदा मित्रसंज्ञो त्यक्तार्थः तस्माद्भूतः
प्रभुत्वं तत इह सततं तस्माद्दासो विनाशं तस्मात्प्रभुः स्ववैरं विविधगणहं संवत्सकार्यनाशं ॥१॥ शत्रो
र्मित्रं च भ्रूयं यदि भवति ततो मृत्युसंज्ञो गृहीतवानाशं तस्माद्दासो धनहरमधिकं दुःखदा हि यशोकं ॥
शत्रोः शत्रुर्भवेच्चैद्दिगणसुसहितो नायकस्यैव नाशं देहमेहासं विधत्ते कथयति च फलं पिंगलो नागरा
जं इति ॥ अतएव किरातमा वनैषधीयेषु दुष्टफलादप्युदासीना जगणाद्दासीनस्य तगरास्य सत्ता
नमं हं न वा शुभमिति दोषाभावः ॥ अथ गणाशुद्धिप्रसंगाद्देर्गणशुद्धिरुच्यते । तद्युद्धोद्दिनायकादीनां
सुखं भवति ॥ तदुक्तं ॥ अक्षरे परिशुद्धे तु नायकोति मृष्यतीति ॥ तत्र अङ् ३ तट्टट्टणवफबभमरल
वषह्लात्तं पुक्ता भराणि च विहाय शेषा भराणि शुभफला नीति संज्ञेयः ॥ तदुक्तं भामहेना । अवा
णात्तं पत्तिर्भवति मुदि च रण्डुनशताभ्युवर्णादरम्यातिः सरभसमवर्णादरहितात् ॥ तथा छेचं सी
रम्यं अङ् ३ अणारहिताद्भरगणोत्पदादो विन्यासाद्भवहृत्त्रहाहाविरहितात् ॥ १ ॥ तथा ॥ कः खोगो वृश्च